

Örneklerle Osmanlı'nın Son Döneminde Pamuk Çırçır Fabrikası Yatırımları

Fatih Damlıbağ*

Çırçır makinesi 1793'de Eli Whitney tarafından icat edilmiştir. Çok nadiren bu seviyede bir icat, iktisadi gerekliliğin çocuğu olabilir. Bu alet sayesinde Amerika Birleşik Devletleri'nde geniş yetiştirilme alanlarına sahip ve iklim ihtiyaçları açısından çok seçici olmayan Upland cinsi pamuğun, yoğun bir şekilde ihraç edilebilmesi mümkün hale gelmiştir. Mucit Eli Whitney pamuk arzı bakımından çok önemli olan bu makineye, İngilizce "engine" kelimesini "gin" olarak kısaltarak isim vermiştir. Bu makine toprakları, iklimi ve köle işgücüne dayanan sanayi sistemiyle; çok miktarda pamuk yetiştirmek için her şeye sahip olan Amerika Birleşik Devletleri'nin güney eyaletlerinin, üretim patlaması yapması için gereken eksik parçayı tamamlamıştır.

Whitney'in icadı ana hatlarıyla şu şekilde çalışmaktaydı. Pamuk öncelikle makinenin ön tarafındaki madeni platforma konuyordu. Platformun hemen önünde, üzerinde diş şeklinde teller tutturulmuş tahta bir silindir dönüyordu. Silindir dönüp dişler yükseldikçe, sivri noktaları pamuğun liflerini yakalayıp kendine çekiyordu. Diğer yandan pamuğun çekirdekleri ise, boyutlarından dolayı ayrılmaktaydı. Makinenin dişleri üzerinde kalan pamuk, ayarlanmış fırçalar sayesinde makinenin üzerinden alınıyordu. İcadından önce usta bir işçi günde yarım kilo pamuk ayıklayabilirken, bu alet üretimin elli kata kadar artırılabilmesine imkân sağlıyordu.¹

Güney eyaletlerinin yoğun üretimi, çırçır makinesinin icadı sonrası Amerikan İç Savaşı'na kadar devam etmiştir. Fakat savaş İngiliz dokuma sanayisini bir hammadde krizine sokmuştur. Her ne kadar güney eyaletleri

* Doç. Dr., Gümüşhane Üniversitesi, İktisat Bölümü, Gümüşhane/TÜRKİYE, fdamlibag@gumushane.edu.tr

1 Fatih Damlıbağ, *Osmanlı Devleti'nde İbracat İçin Pamuk Üretimi (1860-1870)*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007, s. 20-21.

Avrupa'yla kurduğu ticari bağlantılara çok güvenseler de kuzey eyaletlerinin güneye uyguladığı sıkı deniz ablukası durumu değiştirmiştir. Bu abluka sonrası ham pamuk ihracatı azalınca, Avrupa ve kuzey eyaletlerindeki fiyatlar yükselmiştir.² 1860'da 2.580.980 balya ve 1861'de 1.841.643 balya olan Amerika'nın İngiltere'ye ham pamuk ihracı, 1862'de 72.369 balya ve 1863'teyse 132.028 balya olarak gerçekleşmiştir. İngiltere azalan bu sevkiyat sonrası ihtiyacını karşılayabilmek için, Osmanlı Devleti'nden de pamuk talebini arttırmıştır. Aynı tarihler için İngiltere'nin İzmir'den pamuk ithali büyük bir artış göstermiştir. 1860'da 100 balya ve 1861'de 957 balya olan bu rakamlar; 1862'de 14.851 balya ve 1863'teyse 42.282 balyaya ulaşmıştır.³

Osmanlı Devleti'nin pamuk temizleme altyapısına gelince; üretimin yükselen dış taleple o zamana kadar görülmemiş bir seviyede arttığı 1860'lı yıllara gelinceye kadar, bu faaliyetler çok ilkel seviyede kalmıştı. Pamukların temizlenmesi ve balya yapılmasında kullanılan zayıf teknoloji, pamuk ihracatını zorlaştırmaktaydı. İhracatçılar satın aldıkları pamuğun tohum, çekirdek gibi yabancı maddeler içermemesini ve kirlenmemiş olmasını istiyorlardı. Ayrıca balyaların standart ölçülerde sıkıştırılıp, bağlanmasını da şart koşuyorlardı. 1860'ların başında pamuk temizleme ve balyalama işlemleri çok ilkel bir biçimde yürütülüyordu. Su olan yerlerde su değirmenleri, olmayan yerlerde ise hayvanlar tarafından çalıştırılan ilkel çırçır makinelerinde günde en çok 5-6 kilo temizlenmiş pamuk elde ediliyordu. Türkler veya Rumlara ait çırçır fabrikalarında 50 kilo pamuğun temizlenmesi için 4 şilin ile 4 şilin 5 pence arasında değişen bir ücret alınıyordu. Pamuk fiyatlarının çok yükseldiği 1863 senesinde, pamuk temizleme fiyatları da hızla artmıştır. Bu rakam yılsonunda 50 kilo pamuk için 10 şilin 9 pence olmuştur. Temizlenmiş pamuklar çok ilkel şartlarda biçimlendiği için, balyalar standart boy ve ağırlıkta olmuyordu. Bu yüzden de ihraç edilecekleri gemilerde standart balyalardan daha çok yer kaplıyorlardı. İhracata yönelik pamuk üretiminin artmasıyla daha da titiz davranmaya başlayan tüccarlar, pamuk çırçırılama ve balyalama işlemlerinin de İngiliz talebine uygun biçimde yapılması için çalışmalar yaptılar. 1862 yılından başlayarak, Batı Anadolu'nun çeşitli köşelerinde çırçır fabrikaları ve

2 David G. Surdam, "King Cotton: Monarch or Pretender? The State of the Market for Raw Cotton on the Eve of the American Civil War", *Economic History Review*, C LI, S. 1, Şubat 1998, s. 113-114.

3 Isaac Watts, *The Cotton Supply Association: Its Origin and Progress*, Tubbs & Brooks, Manchester 1871, s. 7.

hidrolik presleme tesisleri görülmeye başlandı. Bu fabrikalarda temizlenip balya yapılan pamuklar, ihracat için İzmir'e gönderiliyordu.⁴

Osmanlı Devleti ise bu alandaki girişimleri destekleyecek bazı kanuni düzenlemelere gitmiştir. Devlet 27 Ocak 1862'de, pamuk ziraatını geliştirmek için alınacak tedbirleri ilan eden bir irade yayınladı. Bu iradede zirai makine ve aletlerle ilgili de iki madde bulunmaktaydı. Bunlardan birincisi, ahali tarafından ziraat ve pamuk tohumunun temizlenmesi için, yurt dışından getirilecek alet ve makinelerden gümrük vergisi alınmayacağıydı. İkinciyse, numune olarak halka göstermek için, masrafı devlet tarafından karşılanarak zirai alet ve makinelerin getirilmesi idi.⁵

Tarlardan yağlı tohumu ile koza halinde toplanan pamuğun, sanayicilerin kullanabilmesi için liflerinin tohumundan ayrılması gerekmektedir. Bu ayırım sonrası temizlenen pamuk lifleri, dokuma sanayisinin kullanabileceği ara mal haline gelir. Bu çalışmada pamuğun ara mal olarak hazırlanma süreciyle ilgili, Osmanlı Devleti'ndeki yatırımlara ulaşmak hedeflenmiştir. Fakat araştırma konusunun bazı sınırlamalarının da burada belirtilmesi gerekmektedir. Bu çalışmada çırçır yaptığı yani pamuk temizlediği, net bir şekilde tespit edilebilen girişimler yer almıştır. Fakat pek çok kaynakta, sadece pamuk fabrikası ibaresi ile bazı girişimlerden bahsedilmektedir. Bu durumda bahsedilen tesisin çırçır için mi, yoksa dokuma sanayisi için mi kullanıldığı net bir şekilde anlaşılamamaktadır. Ayrıca tesisin entegre amaçlarla da faaliyette olması mümkündür. Tesise koza halinde gelen pamuğun çırçırının yapıp, yine aynı tesiste iplik haline getirilmesi de rastlanılan örneklerdendir. Çalışmada kapsayıcılık konusunda çok iddialı olunamasa da en azından gösterilen örnekler üzerinden bu alanda yapılan yatırımların işleyişi anlaşılmalı çalışılmıştır.

Pamuk Üzerindeki Gümrük Vergilerinin Çırçır Yatırımlarını Teşvik Etmesi

Büyük talep karşısında Osmanlı Devleti, yoğun ihracatı yapılan pamuğun gümrük vergisinin düzenli toplanabilmesi için çalışmalar yapmıştır. Öncelikle Osmanlı Devleti'nin her yerinde pamuk gümrüğü belirlenmiştir. Daha önceden gümrükleri belirlenmemiş yerler için de tarifeler düzenlenmiş olup,

4 Fatih Damlıbağ, "Batı Anadolu'da İhracat İçin Pamuk Üretimi (1860-1870)", *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, S. 60, 2011, s. 463-464.

5 Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi Yayını, *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış*, Devlet Basımevi, İstanbul 1938, s. 128-129.

bu vergiler on sene müddetle değiştirilmeyecektir. "...bazı mahallerin pamuk gümrüğü maruf ise de bazı mahallerinki gayri maruf olarak alınmakta olduğu mukaddema emanet-i behiyyelerinden tahkik kılınmış olduğundan maruf olmayanların dahi şimdiden tarifesi yapıdırılarak gerek mevcut bulunan ve gerek işbu yapılacak olan tarifelerin on sene müddet tebdil ve tağyir olunmaması..."⁶ Yalnız gümrüklerin sabit olarak belirlenmesi, ilerleyen günlerde pamuğun rayiç fiyatının artmasının neticesinde büyük bir soruna sebep olmuştur. "...nakl olunan pamuğun tarife mucibince tayin olunan kıymetiyle kıymet-i cariyeye beyninde olan fark-ı nakdiyesini müşir..."⁷

Bu sorun Osmanlı Devleti ve İngiltere için iki farklı şekilde gerçekleşmiştir. Gümrüklerin sabit olarak belirlenmesi nedeniyle, Osmanlı Devleti pamuk fiyatlarındaki önemli artışların kendisini ciddi vergi kayıplarına uğrattığını savunmuş ve gümrükleri arttırmak istemiştir. Çünkü antlaşmanın belirlediği oranlar, artan fiyatlar sebebiyle %7'den %2'ye kadar düşmüştür. Fakat İngiltere antlaşmanın taraflarının kâr ve zararı peşinen kabul ettiklerini belirtmiştir. Ayrıca vergi oranında bir düşüş yaşanmış olsa bile, Osmanlı Devleti'nin artan ihracattan fayda sağladığı düşüncesindedir. İlâveten İngiltere pamuk fiyatları artmayıp düşseydi, Osmanlı Devleti'nin gümrük vergisinin oranını düşürmeye yanaşmayacağını savunmuştur. Onun için de Osmanlı Devleti'nin gümrük vergisi oranını arttırma teklifini reddetmiştir.

"...filvâkia pamuğun fiyatı elan fevkal-gaye yükselmiş olduğundan tarife-i mezkûra mucibince emtianın kıymeti üzerine alınan resim yüzde yedi değil yüzde ikiye tenzil itmiş ise de diğer taraftan pamuğun bahaya çıkmasından tolayı Memalik-i Mahrusenin ihracatı begayet tezâyüd itmiş olmağla tenzil-i mezkûrun hazine-i celileye mazarratı daimî olduktan başka fevâid-i kesireyi müstelzim olmuştur her ne hal ise tarafeyn-i muahedeyn tarife-yi mezkûrayı sebki muvafakatlarında işbu rüsumat usulünün netâyic-i lazimesinden olan kâr ve ziyânı tarafeyn kabul eylemişlerdir eğerçe pamuğun fiyatı düşmüş olaydı Devlet-i Aliyyenin resm-i muayyeni taklil itmeyeceği der-kâr bulunduğî misüllü pamuk bahaya çıktığı takdirde rüsumatın tezyid olunmaması hakkında ısrar iden İngiltere devletinden iştikâyâ hakkı olmayacağı aşikârdır..."⁸

6 BOA., A.MKT.MVL 144/58. 16 Şevval 1278, 16 Nisan 1862.

7 BOA., HR.TO 57/2. 24 Ocak 1867.

8 BOA., HR.TO 241/18. 4 Şubat 1864.

İngiltere'nin sorunuysa, gümrük tarifelerinde pamuk vergilendirilirken temizlenip ayıklanmış pamuk için kantar başına 18 kuruş vergi konmasıdır. Fakat işlenmemiş, tarladan toplanmış koza halindeki pamuk için gümrük tarifeleri belirlenirken ayrıca bir kayıt düşülmemiştir. Bu durumda koza halindeki pamuğun gümrüğü cari fiyatlardan alınacağı için, fabrikada işlenmeye hazır saf pamuğun gümrüğüne göre üç dört mislinden fazla tutmaktadır. İngiltere Osmanlı Devleti'nin içinde temizlenecek pamukla, dışarıda temizlenecek pamuk arasında çok önemli bir fiyat farkı doğuran bu sorununun halledilmesini istemektedir. "Memalik-i Mahrusa-i Şahanede husule gelüb diyar-ı ecnebiyeye nakl olunmak üzere iskelelere indirilen pamuğun tarife-i cedide iktizasınca beher kantarından on sekiz guruş ve kozasından dahi rayici itibariyle resm-i gümrük ahz olunmakta ise de kozadan rayici üzerine alınan resim saf pamukdan alınan resmin üç dört misli olub"⁹

Osmanlı Devleti ise yükselen pamuk fiyatlarını iyi vergilendirebilmek için, gümrük antlaşmasındaki bu açıktan faydalanmıştır. Çünkü bu antlaşmada temizlenmiş ve işlenmeye hazır pamuk kayda geçirilmiştir. Koza halinde ve işlenmemiş pamuk için herhangi bir kayıt yoktur. Ülkedeki pamuk temizleme sanayi altyapısı çok ilkel durumda olduğu için, yoğun İngiliz talebini karşılamak amacıyla ihraç limanlarına gönderilen pamukların çoğu koza halinde bulunuyordu. Ana ithalatçı olan İngiltere'nin antlaşmada yazan maddenin pamuğun her iki halini de kapsadığı yolundaki itirazları, Osmanlı Devleti'nce reddedilmiştir. Bu durumda ihraç limanlarına gelen koza halindeki pamuk, vergi gelirlerini arttırmak isteyen Osmanlı Maliyesi tarafından rayiç fiyatlar üzerinde vergilendirilmiştir. Bu vergilendirme uygulamasının en temel delili ise, Osmanlı Devleti'nde Batı Anadolu merkezli bir çırçır sanayileşme hamlesinin doğmasıdır. Çünkü temizlenmiş pamuğun vergisi çok daha düşük olduğundan, İngilizler başta olmak üzere girişimciler ülkede pek çok modern pamuk temizleme tesisi kurmuşlardır.

1860'lardan İtibaren Başlayan Pamuk Çırçır Fabrikası Yatırımları

Kurban adındaki bir girişimci Siroz'da bir çırçır tesisi yatırımı yapmak istemiştir. Şahsın dilekçesi Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyede değerlendirilmiştir.¹⁰ Talep Nafia Nezareti ile görüşüldükten sonra, ilgili

9 BOA., A.MKT.MHM 303/7. 8 Muharrem 1281, 13 Haziran 1864.

10 Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye 24 Mart 1838 tarihinde, Tanzimat reformlarının görüşülmesi, uygulanması ve uygulamaların kontrol edilmesi amacıyla kurulmuştur. Yargıyla alakalı

meclis tarafından mazbatası hazırlanmıştır. Tesisin makinesi 15 beygir kuvvetinde olacaktır. Buhar makineleri nizamnamesine uygun bir şekilde, fabrikanın kazanlarında koruyucu alet kullanılacaktır. Bu noktada güvenliğe dikkat edilmesi istenilmiştir. Tesis Osmanlı Devleti'nin fabrikalar hakkındaki Zaptiye ve Maliye kurallarının hem mevcut olanlarına ve hem de sonrasında yürürlüğe girecek olanlarına uymakla mükelleftir. İlgili fabrikada kaç tane buhar kazanı kullanılırsa, her biri için Nafia Nezareti veznesine onar adet yüzlük altın yatırılacaktır. Girişimci Kurban Beyin bu tesis için herhangi bir imtiyaz veya tekel hakkı da bulunmamakta olup, bu şartlar altında kendisine fabrikanın inşa ve açılışı için ruhsat verilmiştir.

“...pamuk tathirine mahsus olmak üzere Sirozda bir fabrika inşasına müsaade-i seniyyem... kılınması Kurban nam kimesne tarafından istida ve niyaz olunmuş ve keyfiyet Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyyem kavânin dairesine havale ve Nafia Nezaretiyle muhabere ile olbabda meclis-i meabirden tanzim kılınan mazbata mailine... makinesi on beş bargir kuvvetinde olmak ve vapur makineleri nizamnamesi ahkâmına tatbikan kazanlarında alet-i tahaffuziye istimal olunmak ve herhalde Devlet-i Aliyyemde fabrikalar hakkında olan Zaptiye ve Maliye nizamâtına halien ve istikbâlen ittiba eylemek ve fabrika-yı mezkûrada kaç kazan istimal idirse beheri için nezaret-i müşarünileyha veznesine onar aded yüzlük altun ita itmek ve bir güne imtiyaz ve inhisar iddia itmekle şeraitiyle mezkûr fabrikanın inşa ve küşadına ruhsatı havi...”¹¹

Adana'daki bir başka yatırımcı olan Enserci oğlu Hoca Nişan, pamuk ve benzeri ürünleri ayıklamak için bir fabrika kurmak istemiştir. Şahsın talebi Meclis-i Ahkâm-ı Adliye Kavânin Dairesine iletilmiştir. Akabinde Nafia Nezaretiyle yapılan görüşme sonrası, taleple ilgili mazbata hazırlanmıştır. Bu tarz fabrikaların Osmanlı Devleti'nde inşası ve çoğalması yararlı görüldüğü için, kurulması düşünülen fabrikaya izin verilmiştir. Fakat bu noktada yatırımcı Enserci oğlu Hoca Nişan'a, dikkat etmesi gereken noktalar hatırlatılmıştır. Kendisi fabrikanın faaliyetleri sebebiyle, devletten

görevlerinin dışında bu meclisin en önemli idari görevi, padişaha ve Babialî'ye danışmanlık hizmeti vermektir. Meclis ülke yönetimiyle alakalı, bazen en ince teknik ayrıntısına varan raporlar hazırlamaktaydı. Ömer Gedik-Ceyhun Öz, “Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye ve İlk Parlametonun Ön Hazırlayıcısı Olma İşlevi”, *İstanbul Hukuk Mecmuası*, C LXXVIII, S. 3, Ekim 2020, s. 1643-1644.

11 BOA., C.İKTS 41/2035. 29 Cemaziyelahir 1281, 29 Kasım 1864.

herhangi bir zarar ziyan talebinde bulunamayacaktır. Fabrikada kullanacağı 40 veya 50 beygir kuvvetindeki buhar gücüyle çalışan makinesi, Osmanlı Devleti'nin fabrikalar hakkındaki mevcut ve gelecekte yürürlüğe girecek olan kuralların hepsine uygun olarak çalışmak zorundadır. Fabrikanın makinesinde kullanılacak beher buhar kazanı için, Nafia Nezareti veznesine onar adet yüzlük altın yatırılacaktır. Fabrikanın kuruluş yeri tespit edilirken çevreye vereceği zarar da düşünülmüş olup, fabrika etrafına zarar vermeyecek bir noktada inşa edilecektir. Ayrıca fabrika için herhangi bir imtiyaz veya tekel talebinde bulunulamayacak olup, bu şartlar altında fabrikanın inşasına ruhsat verilmiştir.

“...pamuk ve ona mümasil mahsulün tenkihi için bir fabrika inşasına müsaade-i seniyyem arzun kılınması Enserci oğlu Hoca Nişan tarafından istida ve niyaz olunmaktan naşi keyfiyet Meclis-i Ahkâm-ı Adliyyem kavânîn dairesine havale ve Nafia Nezaretiyle muhabere ile olbabda meclis-i meabirden tanzim kılınan mazbata mailine nazaran bu misillü fabrikaların Memalik-i Mahrusamda teksir ve inşası fevâid ve muhsenata mucib olacağından zarar ve ziyânı kendüsüne aid olmak ve makinesi dahi kırk veya elli bargir kuvvetinde olarak saltanat-ı seniyyemin fabrikalar hakkında mevzu olan nizamâtına halien ve istikbalen tabi bulunmak ve mezkûr makinede istimal olunacak her bir kazgan için nezaret-i müşarünileyha veznesine onar aded yüzlük altın ita eylemek... olunan fabrika mahallince mazarrata müstelzim olmayacak mevki üzerinde inşa kılınub bundan tolayı bir gûne imtiyaz ve inhisar iddiasına salahiyeti olmamak şeraitiyle mezkûr fabrikanın bina ve inşasına ruhsatı havi emr-i şerifim tasdirî meclis-i vâlâ-yı mezkûrasın ba-mazbata ifade olunmuş...”¹²

Manisa'da sahibi olduğu bahçesinin içinde Hacı Muradzade Mehmed, buğday öğütmek ve pamuk temizlemek için bir fabrika inşa etmek istemiştir. Kendisinin talebi Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye kavânîn dairesine yönlendirilmiştir. Nafia Nezaretiyle görüşülerek ilgili meclis tarafından mazbatası hazırlanan bu talepteki fabrika on iki beygir kuvvetinde olup, un öğütmek için iki taşlı bir değirmen ve pamuğun tohumunu temizlemek için yirmi pervaneli bir makineden oluşacaktır. Muhtemel uğranabilecek zararlar için ise, devletten herhangi bir talepte bulunulamayacaktır. Fabrikada kullanılacak her buhar kazanı için ruhsat ücreti olarak, Nafia

12 BOA., C.NF 1/39. 29 Receb 1281, 28 Aralık 1864.

Nezareti veznesine on tane yüzük altın yatırılacaktır. Kurulacak tesisin yönetimi, Osmanlı Devleti'nin bu tarz fabrikalar hakkındaki hem yürürlükte bulunan ve hem de gelecekte yürürlüğe girebilecek olan kurallarına uymak zorundadır. Ayrıca fabrika için herhangi bir imtiyaz veya tekel talebinde bulunulamayacaktır. Tesisin çevresine herhangi bir zarar vermeyeceği de kontrol edilmiş olup, Osmanlı Devleti'nde bu tarz fabrikaların yaygınlaşması faydalı bulunduğu için ilgili girişime ruhsat verilmiştir.

“Hacı Muradzade Mehmed Manisada mutasarrıfı olduğu bağçesi derununda hinta tohumu ve pamuk tathiri için bir fabrika inşasına müsaade-i seniyyem arzun kılınmasını istida eylemiş olduğu... ve keyfiyet Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyyem kavânin dairesine havale ve Nafia Nezaretiyle muhabere ile olbabda meclis-i meabirden kaleme alınan mazbata mailine... olunan fabrika hinta tohumun eritmek için iki taşlı ve pamuğun çekirdeğini ayırmak için yirmi pervaneli on iki bargir kuvvetinde olmak ve kâffe-i zarar ve ziyânı kendüsüne aid olub işbu fabrikaya vaz olunacak beher kazgan için ruhsatiye olarak nezaret-i müşarünileyha veznesine on aded yüzük altın ita olunmak ve saltanat-ı seniyyemin bu misüllü fabrikalar hakkında olan nizamât-ı haliye ve müstakbaliyesine tayin kılınmak ve bir güne imtiyaz ve inhisar iddia olunmamak şeraitiyle ruhsat itası beyan olunmuş ve bu misüllü fabrikaların Memalik-i Mahrusa-i Şahanemde teksiri muhsenât-ı mucib olacağından mezkûr fabrikanın ol-vechle inşası mahallince mahzurdan salim olduğuna”¹³

Hoca İbrahim adındaki bir girişimci, Antakya'da pamuk çırçırı ve iplik imali için bir fabrika kurmak istemiştir. Şahsın kuracağı bu tesis için imtiyaz talebi reddedilmiş olsa da talep edilen bazı şartlarla kendisine ruhsat verilmiştir. Öncelikle kendisine fabrikanın ilk kuruluşu için gerekli olan alet ve makineleri, yurtdışından gümrük vergisiz olarak getirme imkânı tanınmıştır. Bu imkân önceki girişimcilere tanınmamıştı. Devamında Hoca İbrahim'in, fabrikalar hakkında hem mevcut olan ve hem de gelecekte yürürlüğe girebilecek olan kuralların hepsine uyması istenmiştir. Fabrikada buhar enerjisi kullanımı tercih edilirse, ilgili makine nizamnamesi kurallarına uyulması gerekmektedir. Fabrikada kullanılacak her buhar kazanı için, Ticaret Nezareti veznesine yılda onar tane Osmanlı lirası yatırılacaktır. Sadaret makamı gerekli gördüğü şartları bitirirken, kurulacak fabrikanın herhangi bir imtiyaz veya tekele

13 BOA., C.İKTS 22/1097. 29 Şaban 1281, 27 Ocak 1865.

sahip olamayacağını hatırlatmıştır. Bu görüş ve ifadeler Ticaret Nezareti ile yürütülen görüşmelerle birlikte, Meclis-i Vâlâ'da uygun bulunarak padişahın onayına sunulmuştur.

“Pamuk tathiri ve iplik imali zımında tebaa-i Devlet-i Aliyeden Hoca İbrahimin Antakyada inşa eyleyeceği fabrika için istidası vechiyle imtiyaz itasından sarf-ı nazarla fakat mezkûr fabrikaya ilk defa olarak diyar-ı ecnebiyeden getüreceği makine ve alât-ı mukteziyeyi gümrük resmi virmeksizin celb ve idhal itmek ve fabrikalar hakkında meri-ül-icra bulunan ve ilerüde vaz ve tesis kılınacak olan nizamâta ve vapur makinesi vaz olunduğu suretde makine nizamnamesi ahkâmına ittiba eylemek ve beher vapur kazganı için Ticaret veznesine senevi onar aded Osmanlı lirası virmek ve bir güne imtiyaz ve inhisar tahtında olmamak şeraitiyle ruhsat itası savb-ı samilerinden vuku bulan işar ve ifade ve Ticaret Nezaret-i celilesiyle cereyan iden muhabere üzerine Meclis-i Vâlâda tensib idilmiş...”¹⁴

Mösyö Mavromati'nin Tarsus Şhrindeki Yatırımı

Mösyö Mavromati Tarsus'ta pamuk temizlemek ve iplik üretmek üzere bazı fabrikalar kurmuştur. Şubat 1889'daki haberiyle Neologos Constantinople Gazetesi, Mavromati'nin fabrikasının açılışını haber yapmıştır. Bu habere göre İngiliz fabrikalarıyla kalite ve tarz bakımından eşdeğerde bulunan, büyük ve geniş bir fabrika Tarsus'ta çalışmaya başlamıştır.¹⁵ Mavromati fabrikalarının binalarının dışında, içinde kullanılan alet ve teçhizattan da kıymet vergisi alınmasını yanlış bulduğu için devlete başvurmuştur. “Mösyö Mavromatinin Tarsusda tesis ve inşa itmiş olduğu pamuk ve iplik fabrikalarının ebniyesinden maada alât ve edevatından dahi kıymet virgüsü taleb olunmasından tolayı vaki olan istida...”¹⁶ Mavromati'nin fabrikasında hem pamuk çırcırının yapılması ve hem de bunların iplik haline getirilmesi, tesisin bölgede kurulan modern anlamdaki ilk fabrika olduğunu göstermektedir. Fabrika en parlak döneminde 450 kişiyi istihdam etmekteydi.¹⁷

14 BOA., A.MKT.MHM 378/91. 3 Zilhicce 1283, 8 Nisan 1867.

15 İbrahim Halil Aytar-Hasan Kendirci, “19. Yüzyılda Tarsus Kenti'nin Ekonomik Yapısı Üzerine Bir Değerlendirme”, *History Studies*, C VII, S 4, Aralık 2015, s. 36.

16 BOA., DH.MKT 1768/29. 22 Safer 1308, 24 Eylül 1306, 6 Ekim 1890.

17 Yemliha Orhan-Meltem Uçar, “Tarsus'ta Dokuma Sanayinin Tarihi Gelişimi ve Çukurova Sanayi İşletmeleri”, *Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi*, S 23, Eylül 2021, s. 182.

Rüsumat Emanetinin Pamuk Çırçır Makineleriyle Alakalı Gümrük Resmi Tereddüdü

Osmanlı Devleti'ne Avrupa'dan alet ve makine getiren çiftçi ve tüccarlar için, gümrük muafiyetiyle alakalı bir liste hazırlanmıştır. Fakat pamuk çekirdeğini temizlemeye yarayan buharlı harman makinesi, iki defa kontrol edilmesine rağmen bu listede bulunamamıştır. Bu durum karşısında Rüsumat Emaneti, pamuk çırçır makinelerinin gümrük resminden muafiyetiyle alakalı bir tereddüt yaşamıştır. “Memalik-i Şahanede bulunan zürra ve tüccarın Avrupadan celb idecekleri alât ve edevat-ı ziraiyeden pamuk çekirdeği ayırmağa mahsus buharlı harman makinesinden ikinci defasıyla buyurulmuş olan pusulada gayri muharrer olmasından naşi bu makule edevatın bila resim imrârı icab idüb itmeyeceği...”¹⁸

Sadaret makamı Rüsumat Emanetine gönderilen pusulanın içeriğinin sehven yanlış yazıldığını bildirmiştir. Avrupa'dan getirilecek alet ve makinelerin gümrük resmiyle alakalı olarak, ilgili nizamnamenin kurallarının uygulanması gerekmektedir. Buradaki maksat, bahsedilen nizamname hükümleri için süre uzatımıdır. Pamuk çekirdeğini temizlemeye mahsus buharlı harman makinesi, ilgili nizamname metninde zaten yazılıdır. Bütün bu gerekçeler çerçevesinde, ilgili makinenin gümrükten resim tahsil edilmeden geçirilmesi gerekmektedir. “...salif-üz-zikr pusulanın münderecatı sehven nizamname ahkâmına tatbik idilememiş olub esas maksad ise nizamname hükmünün temdidinden ibaret bulunmasına binaen muafiyet-i mezburanın nizamnamede münderic alât ve edevat-ı ziraiyeye mahsus ve münhasır olmak lazım geleceği gösterildiği ve pamuk çekirdeği ayırmağa mahsus buharlı harman makinesinin dahi salif-ül-beyan nizamnamede muharrer bulunduğı anlaşılmasına nazaran...”¹⁹

20. Yüzyılın Başından Çırçır Tesisi Yatırım Örnekleri

Adana'da ikamet eden Abot adında İngiltere vatandaşı bir şahıs, yaşadığı şehirde bir çırçır tesisi kurmuştur. Binanın inşasından sonra pamuk çekirdeği temizlemeye mahsus olarak, Avrupa'dan beş parça makine ve araç gereç sipariş etmiştir. Yalnız 1903 yılında gümrükte başına gelen uygulamadan, devlete şikâyetle bulunmuştur. Şahsın teçhizat siparişinden önce gelen ilk iki parça için, ilgili nizamname kurallarına uygun bir şekilde Mersin gümrüğünden resim talep edilmemiştir. Fakat sonrasında gelen üç parça

18 BOA., BEO., 964/72265. 29 Şaban 1314, 20 Kânunusani 1312, 1 Şubat 1897.

19 BOA., BEO., 964/72265. 12 Muharrem 1315, 1 Haziran 1313, 13 Haziran 1897.

için, Mersin gümrüğü 3536 kuruş 30 para depozito şeklinde gümrük vergisi almıştır. Abot makineyi oluşturan bir kısım aletler için gümrük resmi talep edilmezken, diğerleri için gümrük resminin alınmasının kurallara uygun olmadığını savunmaktadır.

“İngiltere devleti tebaasından Atanada mukim Abot nam kimesne Atanada inşa itdirmiş olduğu ebniyeye vaz olunmak ve pamuk çekirdeği ayırmağa mahsus olmak üzere Avrupadan celb itmiş olduğu beş parça makine alât ve edevatından evvelce vürud iden iki parçasının nizamname-i mahsus ahkâmına tevfikan Mersin gümrüğünden bila-resim imrâr idilmiş olduğu halde muahharan gelen üç parçası için mezkûr gümrükce üç bin beş yüz otuz altı guruş otuz para dipozito suretiyle resim alınmış olduğundan ve mezkûr makineyi teşkil iden alâtın bir kısmı bila-resim imrâr idilmiş olduğu halde kısm-ı diğeri için resim alınması muvafik-ı usul ve nizam olamayacağından...”²⁰

Rüsumat Emanetinin uygulaması ve Abot’un talebi hakkında; Orman, Maden ve Ziraat Nezaretinden görüş istenilmiştir. Nezaret gümrük vergisinden muaf padişah onaylı zirai aletler listesinde, pamuk çekirdeği temizlemeye mahsus bu aletin olmadığını belirtmiştir. Bu noktada uygulamada bir karışıklık olduğu anlaşılmaktadır. Sadaret makamı altı yıl önce pamuk temizlemede kullanılan makinenin, vergisiz olarak ithal edilebileceğini ve listede olduğunu belirtmişti. Burada ise farklı bir görüş belirtilmiştir. Muhtemelen bu ayırım, buhar gücünün kullanımıyla alakalı bir hüküm sebebiyledir.²¹ Orman, Maden ve Ziraat Nezareti talep edilen aletin; zirai mahsulün hazırlanmasında kullanılan bir alet olduğunu belirtmiştir. İlgili alet zirai üretimin gelişimine katkı sağlayacağı için, gümrük resminden muaf ithali uygun bulunmuştur. “...filhakika bila-resim gümrüklerden

20 BOA., ŞD 533/24. 25 Cemaziyelahir 1321, 4 Eylül 1319, 17 Eylül 1903.

21 Konuyla ilgili verilen aşağıdaki örnekte; Şiterek veledi Pedros çimentodan çini yapmak ve parke taşı döşemek için, Rusya’dan getireceği araç ve gereçleri ülkeye sokmak istemiştir. Şahsın talebi 5 Nisan 1909 tarihinde görüşülmüştür. Görüşmede öncelikle Ticaret ve Nafia Nezaretince alınan olumlu rapor incelenmiştir. Devamındaysa bilirkişi olarak çağırılan Aram Efendi’den, gümrük muafiyetini düzenleyen ilgili maddenin tekrar ve bütün yönleriyle açıklanması talep edilmiştir. Bunun üzerine Aram Efendi görüşülen fabrikanın, motorla çalışan alet ve makineye sahip olmadığını belirtmiştir. Ülkeye getirilmek istenen alet, el ile çalışan bir nevi baskı makinesidir. Hâlbuki gümrük resmi muafiyeti, alet ve edevatı motorla çalışan fabrikalara tanınan bir haktır. Bu gerekçeyle Şiterek veledi Pedros’un talebi reddedilmiştir. Fatih Damlıbağ, “Osmanlı Sanayisindeki Vergi Muafiyetleri”, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S. 35, Bahar 2014, s. 73-75.

imrârına irade-i seniyye-i hazret-i padişahi şerefsudur ve sünûh buyurılan alât-ı ziraiyeyi havi cedvele pamuk çekirdeği ayırmağa mahsus alât idhal kılınmamış ise de bunlar dahi mahsulat-ı ziraiye ihzarında müstamel alâtdan bulunduğu ve bila-resim idhaline müsaade buyurulduğu suretde sanayi-i ziraiyenin terakkisine mucib olacağına mebni alât-ı mezkûranın olvechle imrârı münasib olacağıının...”²²

1907 yılında Hacı Yusifoğlu Hacı Mehmed ve oğulları, Adana’da pamuk temizlemek ve un üretmek için bir fabrika kurmuşlardır. Tesiste kullanacakları makine ve teçhizatın gümrükten geçirilmesi ile ilgili onaylı bir defter hazırlanmıştır. Sadaret makamı bu defter de gönderildiği için, Rüsumat Emanetinin gerekli işlemleri yapmasını emretmiştir. “Atanada Hacı Yusuf oğlu Hacı Mehmed ve mahdumlarının inşa etdireceği pamuk tasfiyesine ve dakik imaline mahsus fabrika alâtının imrârı hakkında... ve alât ve edevatin nevi ve mikdarını mübeyyen defterin suret-i musaddakası leffen tesyâr kılınmağla Rüsumat Emanet-i celilesine iktizasının ifasına...”²³

Tire kazasında Osmanlı vatandaşları Şükrü Bey ve Hacı Mehmed Efendi ile Fransız Andon Denan adlarındaki üç ortak, pamuk temizlemek ve un üretmek için bir fabrika kurmak istemişlerdir. Bu tesisi kazanın Hacı İbrahim Ağa konağı civarındaki, tasarrufları altında bulunan miri arazinin 1,25 dönümlük kısmında kuracaklardır. Arsa miri arazi üzerinde olduğu için, Defter-i Hâkanî Nezaretinin onayı ve Maliye Nezaretinin tezkiresi gerekmiştir. Ortaklar 1912 tarihli bu girişimlerinde, güç kaynağı olarak buhar yerine gaz kullanacaklardır. Gazlı motorların tercih nedeni ise, buhar enerjisine göre daha yeni bir teknoloji olan bu tarz motorların daha az maliyetle çalışmasıdır. Gazlı makineleri çalıştırmak için buhar makinelerinde olduğu gibi, ateşçi olarak ilave bir istihdam gerekmemektedir.²⁴

Tire kazasında Hacı İbrahim Ağa konağı mevkiinde tebaa-i Devlet-i Aliyeden Şükri Bey ve Hacı Mehmed Efendi ile Fransa devleti tebaasından Andon Denanın mutasarrıf oldukları arazi-i emiriyeden bir dönüm bir evlek mahal... şerait-i mukarrere dairesinde pamuk tasfiyesine ve dakik imaline mahsus gazla müteharrik bir fabrika inşasına ruhsat itası hakkında Defter-i Hâkanî Nezareti tahrirat

22 BOA., ŞD 533/24. 11 Receb 1321, 20 Eylül 1319, 3 Ekim 1903.

23 BOA., BEO., 3203/240222. 3 Zilkade 1325, 25 Teşrinisani 1323, 8 Aralık 1907.

24 Burcu Kurt, “Buz Temininde Sanayileşme ve Osmanlı İmparatorluğu’nda Kurulan Buz Fabrikaları”, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S 30, Eylül 2011, s. 78.

kaleminden muharrer...tezkire-i devletleri Maliye Nezaret-i celilesinin tezkiresi üzerine Şura-yı Devlet kararıyla tanzim ve takdim kılınan irade-i seniyye layihası...²⁵

Alman Levant Pamuk Şirketi

Alman Levant Pamuk Şirketi Çukurova başta olmak üzere İzmir ve Halep'te pamuk ekiminin geliştirilmesiyle uğraşmıştı. Şirket Çukurova'da zirai makinelerle donatılmış çiftlikler kurmayı planlamıştı. Pamuk ziraatıyla uğraşan çiftçilere düşük faizle kredi veren şirket, köylüleri pamuk üretimi konusunda eğitmek üzere kurslar da açıyordu. Şirketin iki ortağından biri olan Deutsche Bank, Adana'da çok modern pres, pamuk ayıklama ve pamuk balyalama atölyeleri kurmuştu. Makinelerle hızlıca doldurulan 200 kiloluk pamuk balyaları, Almanya'ya ihraç edilmekteydi. 1904-1913 yılları arasında Alman pamuk sanayisi, Afrika'daki tüm sömürgelerinden elde ettiğinden daha fazla pamuğu Anadolu'dan sağlamaktaydı.²⁶

Orman, Maden ve Ziraat Nezaretinin Pamuğun Tohumundan Ayrılmasıyla Alakalı Çiftçilere Tavsiyeleri

Pamuğun tohumlarından ayrılması özel bir önem taşımaktadır. Nezaret pamuk ziraatında her türlü bilimsel kurala uyularak bolca ürün alınmasının bile, tek başına yeterli olmadığına bilinmesini istemektedir. Çünkü ancak mahsulün ticarete uygun bir şekilde hazırlanması durumunda, çiftçi emeğinin tam karşılığını alabilecektir. Bazıları ürünün temizlenmeden tarladan toplandığı gibi satılmasının çiftçilere daha faydalı olacağını düşünmektedir. Nezaret bu konudaki farklı düşüncelerin varlığının farkında olsa da artan imkânlarla dikkat çekerek pamukların temizlenmesinin çok daha iyi sonuçlar vereceğini vurgulamıştır. Piyasada mevcut olan buharlı çırcır makineleri, pamuğu gerektiği gibi tohumundan ayırabilmektedir. Bu ayırım sayesinde temizlenen pamuk liflerinin yanı sıra, tohumların yağları da çıkartılabileceğinden çiftçiler ayrıca ilave bir gelir de elde edebilecektir. Nezaret bu noktada, çırcır işleminden önce dikkat edilmesi gereken hususlar konusunda çiftçileri uyarmıştır. Pamuklar tohumlarından ayrılmadan önce iyice kurutulmalıdır. Bu konuya dikkat edilmemesi durumundaysa, ezilecek tohumların yağları çıkacağından pamuk kirlenecektir. Pamuk ayrıca tohumlarından ayrılmadan önce, içine karışmış olan toprak ve yaprak

²⁵ BOA., BEO., 4129/309664. 21 Muharrem 1331, 18 Kânunuevvel 1328, 31 Aralık 1912.

²⁶ Murat Özyüksel, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Nüfuz Mücadelesi, Anadolu ve Bağdat Demiryolları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2013, s. 267-268.

parçaları gibi yabancı maddelerden de temizlenmelidir. Nezaret konuyla ilgili tavsiyelerini, pamuğun tohumlarından ayrılması için pek çok özel makinenin icat edildiğini belirterek tamamlamıştır.²⁷

Sonuç

1860'lı yıllarda İngiltere'nin Osmanlı pamuğuna olan talebi, ülkedeki çırçır yatırımlarının önünü açmıştır. İhracat imkânlarının artmasıyla beraber, girişimciler buna uygun tesislerin yapımına da el atmaya başlamışlardır. Talebe uygun bir üretimin satış imkânlarını arttıracığı açıktır. Pamuk temizleme yatırımlarında iklim şartları belirleyici olmuştur. Girişimlerin inşa yeri olarak seçilen Kuzey Ege'deki Siroz Sancağı, Adana, Manisa, Antakya, Tarsus ve Tire Kazası; pamuk ziraatına uygun yerlerdir. Başarılı bir sanayi tesisi için, hammadde kaynaklarına yakın olmak elzemdir.

Başarılı bir tesis için gereken bir başka unsurda, kâr potansiyelini arttırabilme becerisidir. Tesisin ilave başka becerilerle de donatılarak kurulması, başarılı bir faaliyet sürecini destekleyecektir. Sınai becerisi sınırlı işletmeler için, un öğretmek tercih edilen bir faaliyet olmuştur. Bu tercihte tesisin sürekliliğini sağlamak, önemli bir tercih unsuru olmalıdır. Daha kapsamlı endüstriyel faaliyette bulunabilen girişimciler ise, entegre bir tesis kurmayı tercih etmişlerdir. Ara mal üretimini sağlayan çırçır işleminden sonra, daha katma değerli bir ürün olan iplik yapımına yönelen işletmeler olmuştur. Çırçır tesislerinde çoğunlukla teknoloji olarak buhar enerjisi tercih edilmiştir. Osmanlı Devleti'nin son yıllarında ise, daha verimli olan ve gazla çalışan motor örneğine de rastlanmıştır.

Osmanlı Devleti'nin girişimcilere bakış açısına gelecek olursak, devlet genellikle kolaylaştırıcı bir tutum içerisinde olmuştur. Orman, Maden ve Ziraat Nezareti halkın zirai tekniklerdeki bilgi seviyesini arttırmaya çalışmıştır. Modern teknolojinin ve makinelerin ülke içinde yaygınlaşması, halkın faydasına görüldüğü ve üretimi arttıracığı için desteklenmiştir. Yeni teknolojilerin ülke içine getirilebilmesi için, bu konuda girişimcilere gümrük muafiyeti tanınmıştır. Fakat çırçır işlemi çok ileri teknoloji gerektirmediği için, bu alandaki girişimcilere imtiyaz ve tekel hakkı tanınması yoluna gidilmemiştir.

27 Orman ve Maden ve Ziraat Nezareti Kütüphanesi, *Pamuk Ziraatı*, Cilt. 4, Tevsi-i Tabaat Matbaası, 1329 (1913-1914), s. 32.

Kaynaklar

Aytar, İbrahim Halil-Kendirci, Hasan, “19. Yüzyılda Tarsus Kenti'nin Ekonomik Yapısı Üzerine Bir Değerlendirme”, *History Studies*, C VII, S. 4, Aralık 2015.

Bâb-1 Ali Evrak Odası (BEO.), 964/72265, 3203/240222, 4129/309664.

Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA.)

Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi Yayını, *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış*, Devlet Basımevi, İstanbul 1938.

Cevdet İktisad (C. İKTS), 22/1097, 41/2035.

Cevdet Nafia (C.NF), 1/39.

Dahiliye Nezareti Mektubî Kalemi (DH.MKT), 1768/29.

Damlıbağ, Fatih, “Batı Anadolu'da İhracat İçin Pamuk Üretimi (1860-1870)”, *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, S. 60, 2011.

Damlıbağ, Fatih, “Osmanlı Sanayisindeki Vergi Muafiyetleri”, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S. 35, Bahar 2014.

Damlıbağ, Fatih, *Osmanlı Devleti'nde İhracat İçin Pamuk Üretimi (1860-1870)*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007.

Gedik, Ömer-Öz, Ceyhun, “Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye ve İlk Parlamentonun Ön Hazırlayıcısı Olma İşlevi”, *İstanbul Hukuk Mecmuası*, C LXXVIII, S. 3, Ekim 2020.

Hariciye Nezareti Tercüme Odası (HR.TO), 57/2, 241/18.

Kurt, Burcu, “Buz Temininde Sanayileşme ve Osmanlı İmparatorluğu'nda Kurulan Buz Fabrikaları”, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S. 30, Eylül 2011.

Orhan, Yemliha-Uçar, Meltem, “Tarsus'ta Dokuma Sanayinin Tarihi Gelişimi ve Çukurova Sanayi İşletmeleri”, *Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi*, S. 23, Eylül 2021.

Orman ve Maden ve Ziraat Nezareti Kütüphanesi, *Pamuk Ziraatı*, C. 4, Tevsi-i Tabaat Matbaası, 1329 (1913-1914).

Özyüksel, Murat, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Nüfuz Mücadelesi, Anadolu ve Bağdat Demiryolları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2013.

Sadâret Mektubî Kalemi Meclis-i Vâlâ (A.MKT.MVL), 144/58.

Sadâret Mektubî Kalemi Mühimme Kalemi (A.MKT.MHM), 303/7, 378/91.

Surdam, David G., "King Cotton: Monarch or Pretender? The State of the Market for Raw Cotton on the Eve of the American Civil War", *Economic History Review*, C LI, S. 1, Şubat 1998.

Şura-yı Devlet (ŞD), 533/24.

Watts, Isaac, *The Cotton Supply Association: Its Origin and Progress*, Tubbs & Brooks, Manchester 1871.

Ekler

Ek 1: Adana'da faaliyete geçen Alman Levant Pamuk Őirketinin fabrika ve bahçesi

Kaynak: Murat zyüksel, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Nüfuz Mücadelesi, Anadolu ve Bağdat Demiryolları*, Türkiye İŐ Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2013, s. 269.

